

Csák László:

A bizonyosság metafizikájának hipotézise¹

„Semmi másra nem vágyott Arkhimédész, mint egyetlen szilárd és mozdíthatatlan pontra, hogy aztán ott megvetve lábát az egész Földet kimozdíthassa helyéből. Nagy dolgok megvalósulását remélhetjük akkor is, ha rábukkanok valami egészen csekély dologra, ami bizonyos és megrendíthetetlen.”²

René Descartes életművének nagyságát és jelentőségét egyebek mellett az a szinte könyvtárnyi irodalom is jelzi, melyben műveinek értelmezésével foglalkoznak igen jeles gondolkodók. Ezen kritikák, kommentárok azonban nemcsak Descartes ma is érzékelhető hatásáról tanúskodnak számunkra. Hiszen a bennük foglalt állítások igen sok helyen ellentmondanak egymásnak, ily módon talán zavarossá téve Descartes-ról kialakított képünket. Filozófus volt Descartes? Teológus, matematikus, netán fizikus? Vajon mi a szerepe a matematikumnak, Istennek metafizikájában? Hogyan viszonyul egymáshoz fizikája és metafizikája? S még sorolhatók a kérdések, melyekre a választ mindannyiunknak kutatnunk kell.

Az itt következő rövid szövegben René Descartes *Elmélkedések az Első filozófiáról*³ című írását alapul véve megkísérelhetjük a magunk szerény eszközeivel egyfajta, néhány vonatkozásban újszerű értelmezését adni filozófiájának. Az az érzésünk lehet ugyanis, hogy túl nagy hangsúlyt szokás helyezni a szkeptikus érvekre, ily módon valamiféle komor képet festve a descartes-i világlátásról.

Továbbá a kommentárirodalom bizonyos műveiben nem szokás Descartes-ot a rendszeralkotó filozófusok sorában említeni, mint Arisztotelészt, Kantot, vagy He-

gelt. S meg kell engednünk, munkái valóban szolgáltatnak érveket emellett, amennyiben a rendszert csupán szűkebb értelmében fogjuk föl. Ám az egyes szövegek közvetlen felépítésétől elvonatkoztatva, azoknak inkább tartalmi vizsgálatát elvégezve, fölsejlik előttünk egyféle, ha nem is explicit rendszer.

A továbbiakban tehát a feladat, amit kitűzünk magunk elé, nem más, mint első közelítésben felvázolni a kételyek szerepét Descartes metafizikájában; valamint az említett tartalmi vizsgálat segítségével felszínre hozni és lehetőségeinkhez mértén kidolgozni egy, a descartes-i rendszer szerkezetére vonatkozó hipotézist. A hipotézis megfogalmazása két ellentmondásosnak tűnő szöveghely elemzése alapján történik majd. Ugyanis a descartes-i filozófia két legjelentősebbnek tartott tétele, az én és az Isten létezésére vonatkozó, a szükségszerű, illetve a matematikai igazságokra történő hivatkozással kerül kifejtésre.

Még mielőtt hozzálátnánk feladatunk megoldásához, röviden szólunk kell a követni kívánt módszerről. Először is nem kívánunk foglalkozni a műben elhelyezett állításokat alátámasztó érvelések helyességével, megalapozottságával. Ily módon tehát nem kiépülését vesszük szemügyre, sokkal inkább azt, miféle összefüggésszerint rendeződnek a szöveg állításai.

Másrészt nem fogunk úgymond kibeszélni a szövegből. Azaz nem alkalmazunk majd olyan fogalmakat, amelyek akár a legkisebb mértékben is olyasmit sugallnának, ami a szöveg szigorúan vett tartalmából nem következik. Természetesen gondolhatunk jónéhány esetben Descartes

után alkotó filozófusok szóhasználatára, gondolkodói felfogására. Ezek azonban maradjanak sejtések, hiszen jóval terjedelmesebb és mélyenszántóbb vizsgálódást igényelnének, melyek meghaladnák e dolgozat kereteit.

Ezen rövid előkészítés után lássunk neki a kitűzött feladat megoldásához! Először is tegyük fel a kérdést, milyen okok vezették Descartes-ot metafizikai tárgyú műveinek megírásához? Erről azt írja, hogy az Istenről és a lélekről való elmélkedést mindig is a filozófia legfontosabb feladatai közé sorolta. Ezen elképzelése mindenképp újszerűen hathatott a maga korában, hiszen ilyen igényekkel akkor már jóideje csak a teológia léphetett fel.

A súlyosabb ok mégis inkább az, amiről az Első elmélkedésekben ír. Arról van szó, hogy több szempontból elégtelennek találta korának skolasztikus-arisztotelianus tudományát, annak eredményeivel együtt. Elismeri, hogy korábban maga is elfogad-

ta ezen nézeteket, s ezek szerint élt, gondolkodott.

Most azonban az alapok aláásására készül, s igen könnyen rá is lel a leggyöngébb pontra: „amit egészen mostanáig teljességgel igaznak fogadtam el, vagy az érzékekből, vagy érzékek közvetítésével jutott el hozzám.”⁴

Az érzékelésnek, mint a tudás lehetséges alapjának a megkérdőjelezése javarészt már az ókori gondolkodásban is ismert szkeptikus érvek segítségével történik meg. Először megemlíti, hogy érzékeink gyakran megcsalnak minket legalábbis a távoli és az apró dolgok vonatkozásában.

Majd sor kerül bizonyos módosult tudatállapotok, úgymint őrültség és álom vizsgálatára is. Azon tulajdonságait azonban, „akiknek agyvelejét tönkretette a fekete epe makacs gőze”, mégsem veheti magára egy gondolkodó. Hiszen minden további elmélkedés lehetőségét is kétsé-

gessé tenné evvel. Továbbá, vajon ki olvasná el egy olyan szerző filozófiai írását, aki már a kezdet kezdetén megvallja, hogy nem bizonyos épelméjűségében.

Álmodni azonban valamennyien szoktunk, s evvel kapcsolatban „sohasem tudom biztos jelek alapján megkülönböztetni az álmot az ébrenléttől”⁵.

Milyen kilátástalan ezen kétely is! Szinte lehetetlennek tűnik meghaladása. Azonban Descartes célja nem az, hogy megfossza létjogosultságától az érzékek-ből származó ismeretekkel dolgozó lélek minden aktivitását. Nem, itt előrevivő kételyről van szó. Az érvek közvetlen célja az, hogy megalapozza azon gondolatsort, mely kimutatja, miért tartható az *ego sum, ego existo* legelsőnek az igazságok sorában.

Valóban, Descartes az álomargumentumból is érvet kovácsol, s teheti, hiszen az „álombeli képzelgések olyanok, mint bizonyos festett képek”⁶, és ennek analógiájára, ha esetleg mégsem léteznének karok, lábak, szárnyak, stb.: „azt mégis szükségképpen el kell ismernünk, hogy léteznek bizonyos más, (...) egyetemesebb dolgok”⁷, s az ezekkel foglalkozó tudomány már tartalmaz valamiféle bizonyosságot, hiszen: „lehetetlennek látszik, hogy ennyire átlátható igazságok a hamisság gyanújába keveredhessenek.”⁸

Nem kerülheti el azonban figyelmünket, hogy a matematikum itt még nem teljes értelemben tekinthető bizonyosnak. Hiszen ott áll, hogy „lehetetlennek látszik.” Továbbá ezek az igazságok még nem *clare et distincte* belátott igazságok, hanem csupán „átláthatóak”. Hogy ez mennyire lehetséges, azt tudhatjuk abból is, milyen kitüntetett szerepe van a *clare et distincte* feltételnek Descartes filozófiájában. Erre utal az a szóhasználatbeli szigorúság, mely a francia kiadásban is megjelenik, itt ugyanis ezeket az igazságokat „apparentes”-ként jellemzik.⁹

Egyébiránt megtehető volna a descartes-i rendszer szempontjából, hogy *clare et distincte* igazságokként említsük a

matematikaiakat, azonban ez nem követné a szöveg felépítését, hiszen itt még nem fogalmazódott meg az *ego sum, ego existo* belátása, mint a bizonyosság mintaképe.

És ezzel el is érkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol megfogalmazhatjuk a központi problémát. Mert mit is mond Descartes a matematikai igazságokról? Azt, hogy szükségszerűen igazak, s ezen tudomány nem foglalkozik avval, tárgyai „léteznek-e a valóságban, vagy sem.”¹⁰ A szövegben tovább haladva, ezek kapcsán a következő két probléma vethető föl.

Amikor először fogalmazza meg szerzőnk az *ego sum, ego existo* tételét, azt mondja, hogy ezen kijelentés szükségszerűen igaz. Ami mi is az, amit a korábbiakban megtudtunk az ilyen igazságokról, melyekre a legáltalánosabb példa a háromszögekre vonatkozó tétel? Azt, hogy igazak, akár létezik tárgyuk, akár nem. E két állításból az következne tehát, hogy valahányszor kimondom, hogy létezem, ezen kijelentés szükségszerűen igaz, akár létezem, akár nem.

S ha ezt a helyet nem éreznénk problematikusnak, mivel nem nevézi meg egyértelműen a matematikai igazságokat, tekintsük az Istenről szóló érvelést! „Isten létezése mégis, legalább annyira bizonyosnak kellene lennem, mint amennyire bizonyos voltam eddig a matematikai igazságokban.”¹¹

Láthatjuk, hogy itt a matematikum ugyanazt a szerepet tölti be, mint a *cogito* érvnél a szükségszerű igazságokra vonatkozó állítás. S itt is hasonló problémára következtethetünk a két kijelentés alapján: Isten létezik, és ez az állítás szükségszerűen igaz, akár létezik Isten, akár nem.

Azt gondolom, láthatjuk immár, miféle súlyos, feloldhatatlannak tűnő problémára lertünk. Arról volna szó, hogy a már említett bizonytalan bizonyosság illeti meg csupán az *egot* és az *Istent*? Meglátásom szerint a szöveg felépítését vizsgálva nehezen volna föloldható e kérdés. Próbálkozzunk meg hát az érvek és állítások sa-

játos rendszerezésével, hátha választ nyerünk ily módon kérdéseinkre.

A descartes-i szöveg az érzékek kétségbevonásával indít. Ám már itt sem arról van szó, hogy szerinte kétségesek volnának ezek, vagy éppen egyáltalán nem létezne a világ, amelyről tudósítanak. Sokkal inkább arról, hogy találhatunk olyan pontokat, amelyek alapján megkérdőjelezhetők.

Az álomargumentumban már az egész világ létezése is kétségessé válik. Azonban itt az evidencia még nem rendül meg, a matematikai igazságok még ezen súlyos korlátozás mellett is érvényesek.

A teljes megkérdőjelezhetőséget csak a *malin génie* hipotézisével érjük el. Itt már nem csak a realitás válik kétségessé, hanem egyáltalán az igazság lehetősége is.

S itt tegyünk egy rövid kitérőt! Descartes a materiális létezőkről szólva a következőket írja: „annyit mindenesetre már most is tudok, hogy ezek a dolgok, amennyiben a tiszta matematika tárgyai, létezhetnek, mivel világosan és elkülönítetten látom be őket.”¹² Látható tehát, hogy az igazság és a létezés közti viszony sajátos értelmezést nyer nála. Leegyszerűsítve így foglalhatnánk össze: ami *clare et distincte* belátott, tehát igaz, az még nem feltétlenül létezik.

Visszatérve gondolatmenetünkhöz, miután megrendült létezés és igazság minden korábban ismert formája, Descartes előlép egy látszólag hihetetlenül egyszerű és önkényes érvel. Nevezetesen azt állítja, hogy „gondolkodom, tehát vagyok”. Milyen újdonságot jelent ez azonban korábbi gondolkodók hasonló szerkezetű állításaihoz képest? Hiszen már Platónnál és Arisztotelésznél is efféléket olvashatunk:

„a tárgyak, ha édes, ha keserű vagy ilyesféle lesz, valaki számára kell ilyennek lennie.”¹³

„ha csak az érzékelhető dolog létezne, akkor semmi sem volna, ha nem volnának lelkes lények, nem volna érzékelés.”¹⁴

Jogosan jegyezné meg tehát Gassendi, hogy „ugyanezt a következtetést bármely

más cselekedetéből is levonhattad volna, mivel a természetes ész világossága által nyilvánvaló, hogy mindaz, ami cselekszik, létezik.”¹⁵ Azonban tévedésről van szó, hiszen immár a *malin génie* felvetésével minden megkérdőjelezhető, kivéve persze saját létezésünket. Azaz nemcsak az érzékeinkből származó dolgok, de még az egyébként oly átlátható igazságok is, mint a matematikaiak. Hogyan lehetne tehát igazságot, s főleg létezést levezetni egy empirikus tényből, mint például, hogy sétálok. Ez nem volna több, mint játék a szavakkal.

Kimondásra kerül tehát a bizonyosság, hogy létezem. Ez egy olyan pont, amit még egy *malin génie* sem képes megingatni, hiszen „aligha kétséges, hogy én is vagyok, ha egyszer engem téveszt meg.”¹⁶

Itt van tehát az első igazság, azonban csak saját magát képes szemlélteni. Abban a pillanatban, hogy kilépne önmagából, ott terem a *malin génie*, és minden megkérdőjelezhetővé válik. Descartes tehát föllelte önmagában a bizonyosság legvégső menedékét. De ugyanitt megjelenik a gonosz szellem is. A *res cogitans*nak önmagából kell bizonyítania valamiféle hatalmas, felsőbb lény létezését; egy olyan szilárd pontot, aminek létezése szükségszerű, viszont az elmén, az énen kívül van, különbözik attól. Ez a másik pont, amire a descartes-i világ támaszkodik, az Isten.

És ez a föltalált igazság, Isten létezése, már lehetőséget nyújt arra, hogy megrögzítse a descartes-i világot. Hiszen az *ego* létezésének belátása óta tudjuk már, miféle vonásokról ismerhetjük meg az igazságot. S az Isten ideájában szereplő létezés rendelkezik ezekkel. Ez azonban már kívül van az elmén, s realitása oly nagy, hogy minden egyébre visszasugárzik a *véracité divine* közvetítésével. Ezért mondja Descartes, hogy „ha viszont már egyszer beláttam, hogy van Isten, (...) tudásom igaz és bizonyos valamennyi többiről (...) amit már egyszer bizonyítottam, mint a geometriai tételeket, s hasonlókat.”¹⁷

Aki nem látja be Isten létezését, annak elméjén kívül mindig lesben áll majd a *malin génie*, legalábbis ezen elképzelés nem lesz elutasítható. S így a matematikai igazságok sem lesznek számára valóban bizonyosak. Erről van szó, az én és Isten létezésének garanciakettősével megint gathatatlaná tenni a bizonyosat.

De föloldottuk-e már az említett ellentmondásokat? Azt gondolom, már csak egy lépés választ el minket a belátástól. Eleget ugyanis feltételeznünk, hogy a descartes-i rendszert kialakult viszonyok jellemzik, egyes elemei közt erős, kölcsönös összefüggés van. A szilárd pontok felmutatásával, azaz az én és Isten létezésének bizonyításával megrögzíti számunkra ezen egységes világot. Isten és az *ego* létezése, a háromszögről szóló tételek, vagy éppen a fénytörési törvény, mind-mind egy egységes, összefüggő világ részeit képezik. S így azonos módon igazak. Azaz *clare et distincte* belátjuk őket, metafizikai bizonyosságunk van róluk.

Istennek és a *res cogitans*nak tehát nem a létezés, vagy az igazság terén van elsőbbsége, hanem csupán a megkérdőjelezhetőség terén, mivel őket még a *malin génie* hipotézise sem teheti kétségessé. Egyébként pedig egymást erősítik a világ egyes részei. Azon világré, melyet az én és Isten garanciakettőse rögzített meg. S így matematikai igazságok is felhasználhatóvá válnak, Isten vagy az *ego* létezéséről szóló tételek megalapozásához, hiszen maguk is velük azonos módon igazak.

Ezzel el is végeztük a felvetett problémára adott válasz kidolgozását. Azonban mindez nem csupán az adott kérdést érinti, azaz a *cogito*- és az istenérv kapcsán fölmerült problémát, hanem egy olyan hipotézis kidolgozásához is elvezetett minket, mely, amennyiben sikerülne további érvekkel megalapozni érvényes voltát, a rendszer általános jellegű rekonstrukálásának lehetőségét rejtheti magában. Ennek kidolgozása azonban már jóval túlmutat dolgozatunk célkitűzésein.

JEGYZETEK:

¹ A JATE Filozófiai Tudományos Diákkörében elhangzott előadás néhány ponton módosított szövege. Az előadás alapjául szolgáló, Az álomargumentum filozófiatörténeti tanulságai című pályamű elnyerte a XXIV. OTDK filozófiatörténeti alszekciójának különdíját.

² Oeuvres de Descartes, VII. kötet, 24. o.; publiées par Charles Adam et Paul Tannery, Librairie Philosophique J. Vrin, Paris, 1988. Továbbiakban: AT

³ AT-VII., IX. (francia kiadás)

⁴ AT-VII. 18. o.

⁵ AT-VII. 19. o.

⁶ AT-VII. 19. o.

⁷ AT-VII. 20. o.

⁸ AT-VII. 20. o.

⁹ AT-IX. 16. o.

¹⁰ AT-VII. 20. o.

¹¹ AT-VII. 66. o.

¹² AT-VII. 71. o.

¹³ Platón: Theaitétosz

¹⁴ Arisztotelész: Metafizika, Γ könyv

¹⁵ AT-VII. 259. o.

¹⁶ AT-VII. 25. o.

¹⁷ AT-VII. 254. o.

